

SEMLYÉN ISTVÁN

Ember és emberiség a népözön korában

A népesedési dinamika — olvashattuk nemrég egy ENSZ-jelentésben — világviszonylatban továbbra sincs összhangban a termelőerők fejlődésével.¹ Kévsébé hivatalosan ez annyit jelent, hogy sem Délen, a népesedésrobbanás, sem Északon, a fogyó népesség világában nem enyhülnek azok a gondok, amelyeknek forrását az ellenkező előjelű népesedési „rendellenességekben” szokták megjelölni.

Igaz, a korábbi vészjelzésekhez viszonyítva lassult a világnépesség gyarapodásának *átlagos* üteme. Az emberiség ma már nem évi 2 százalékkal, hanem „csak” 1,7 százalékkal növekszik ami a korábbi kb. 35 esztendő megkétszereződési időszakkal szemben 40 esztendő megkétszereződést jelent. Abszolút számokban azonban a helyzet mit sem változott, mert időközben jelentősen megnőtt Földünk népessége, és 1983. június 30-án elérte a 4 milliárd 722 millió lélekszámot. Így az éhes szájakban kifejezésre jutó elmúlt évi szaporulat még valamivel nagyobb is volt, mint a korábbi: 82 millió 77 ezer lélek.

A viszonyszámokban kimutatott javulás korántsem a „józan ész” felülkerekedésének köszönhető; a harmadik világ népei nem szakítottak hagyományaikkal, vallási megkötöttségeikkel, és egyelőre nem fékeztek gyarapodásuk lázas ütemét; az 1000 lakosra eső születésszám még 1975—80-ban is elérte az átlagos 33-at, ezen belül Afrikában a 46-ot. 1970 óta lassan apad ugyan a fejlődő országokban is a gyarapodási arányszám, de még a jelen pillanatban is eléri a 2,08 százalékot, sőt egyes térségekben — például az egyenlítőnél délre fekvő országokban — a gyarapodási mutatók jelenleg is növekszenek. A javulás tehát pusztán statisztikai: a harmadik világ adatait összeadják az iparilag fejlett világ „kedvezőbb” adataival, s így mutatósabb statisztikai átlagok állnak elő.

Bár az egymást követő helyi éhínségeknek és a nyomukban járó politikai, társadalmi és gazdasági földcsuszamlásoknak nemegyszer embermilliók esnek áldozatul, ma már biztosra vehető, hogy a Népesedési Világtanácsnak még az a szerény célkitűzése sem valósul meg, hogy az átlagos születésszámot 20, a halálzási arányszámot 10 ezrelékre leszorítva 2000-re világviszonylatban évi 1 százalékos átlagos gyarapodást érjen el. Kínában, Brazíliában, Mexikóban és a Fülöp-szigeteken megvalósítható ugyan a cél (ami persze, Kínát kivéve, nem jelenti azt, hogy meg is valósítják!), és talán Indiában, Indonéziában és Egyiptomban is elég jó eredményeket lehet elérni. De Pakisztán, Banglades, Irán és úgyszólván egész Afrika változatlan ütemmel gyarapszik tovább.

2000-ben világviszonylatban valószínűleg 23,9 ezrelékre mérséklődik majd az átlagos születésszám (a harmadik világban 26,5-re, de Afrikában csupán 39,8-ra); az évi gyarapodás üteme 1,3 és 1,5 százalék között mozog majd. Legvalószínűbbnek az 1,4 százalékos tartják. Ez azonban — minthogy Földünk népessége időközben meghaladja a 6 milliárdot — nem kevesebb, hanem több új éhes szájat jelent, mint a néhány évvel ezelőtti 2 százalékos gyarapodás. Biztosra vehetjük tehát, hogy népesedési gondjaink nem oldódnak meg egyhamar,

A legutóbbi ENSZ-előrejelzés közepes változata szerint hamarabb, mint 2110-ben nem remélhető a gyarapodási hullám elülése. Ebben a távoli időpontban Földünknek már legalább 10,5 milliárd lakosa lesz, szinte 6 milliárddal több, mint ma. Dél-Ázsiát 125 esztendő múlva a mostani 1,4 milliárd lélekkel szemben több mint 4 milliárd ember népesíti majd be, Latin-Amerika lakossága megháromszorozódik, Afrika népessége pedig — minthogy itt ül el utoljára a népesedés-robbanás hulláma — a mostaninak több mint ötszörösére, 2,1 milliárd főre szökik fel. Egyedül a „fekete földrészen” annyi ember fog élni akkor, mint 1930-ban az egész Földön. Ha minden a mai ütemben halad tovább...

Azon, hogy az eljövendő embermilliárdok mit fognak enni, ki gondoskodik oktatásukról, munkába állásukról, legfeljebb néhány elméleti ember törí máris a fejét. Mert az ENSZ szakosított szerveiben tevékenykedő gyakorlati embereknek nincs idejük efféle „haszontalanságokra”. Nekik éppen elég gondot ad már az is, hogy a harmadik világ országainak együttes gabonabehozatali igénye még a mostani évtizedben másfélszeresére: 145 millió tonnára emelkedik.

A nagy gabonatermelők: az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Argentína farmerei — ha hinni lehet a nyugati sajtónak — örülnek ennek, és máris felkészülnek a növekvő igények kielégítésére. De vajon eszükbe jut-e, miből fogják a harmadik világ szegényei a külföldön vásárolt gabonát megfizetni? A segélyekből? Vagy a Világbanktól kapott újabb kölcsönökből? Ha a segélyeket meg a kölcsönöket továbbra is teljes egészükben „megeszik”, miféle reményük lehet arra, hogy a nyomorúságból valaha is kilábaljanak? És kérdés, meddig fedezik még egyáltalán a segélyek és kölcsönök az évről évre növekvő gabonabehozatalt.

Rákos daganatként...

A népözön világnak embere egyre nagyobb számban valóságos vagy reménybeli *városi* ember. A város az a vágyva vágyott hely, amely munkát és kenyeret ad(hat) az éhezőknek, s ahonnan — valamikor, talán — egy csempészhajó fenekén vagy egy marhaszállító tehergépkocsiban az egyesült államokbeli vagy a nyugat-európai „ígéret földjére” vezethet az út.

Valamikor axiómaszámba ment, hogy a városiasodás az egyetlen kivezető út az elmaradottságból, az évszázados tespedtségből és nyomorból. Egy ország fejlettségének fokát városiasodásának mutatószámaival mérték, s az urbanizáció üteméből egyúttal az iparosodás szintjére és a közműveltségre is következtettek. A város — vallották apáink és nagyapáink — iskolái, kultúrintézményei, civilizációs létesítményei révén a műveltebb, gazdagabb és humánusabb élet színhelye: igaz, a társadalmi igazságtalanságok és visszasságok olykor meggátolják, hogy minden előnyt valamennyi városlakó élvezhessen, de *elvben* mégis a város az emberiség dúsabb és derűsebb jövőjének záloga. Minthogy ezt világszerte milliók, sőt százmilliók hitték (és vallják talán a mai napig), a város mind az öt világ-részben rohamos növekedésnek indult.

E hihetetlenül gyors növekedés számos új kérdést vetett fel és feszültséget teremtett. A feszültségek megvitatására s reménybeli enyhítésére időnként világszerte értekezleteket hívnak össze, s a világ legkiválóbb urbanisztikai szakembereinek, vá-

rosgazdászainak és szociológusainak ezeken az összefüggéseiken sok szép íge hangzik el az „emberközpontú városfejlesztés” összetett feladatairól, az ésszerű területgazdálkodásról, a városlakók növekvő szükségleteiről, a gyermekek kulturális és játékigényeiről, az utcák tisztántartásáról, a háztartási szemét növekvő mennyiségéről, a városi levegő meg a vizek elszennyeződéséről — és még ki tudja miről. Mindez azonban kizárólag a „gazdag” Észak városaira vonatkozik, mert Délben, a végelelathatlan emberözön világában egészen mások az urbánus problémák.

Amilyen hihetetlenül gyorsan nő a harmadik világ városainak zöme, olyan elképesztően egészségtelen ez a növekedés. Inkább burjánzás, mint fejlődés. Tipikus tünete a harmadik világ szinte valamennyi városának az óriási természetes szaporulat, amely egyes helyeken az évi 3—5 százalékot is eléri. A magyarázat kézenfekvő: a falvak ínséges világából újabban nemcsak a férfiak, hanem a mindkét nembeli fiatalok elmenekülnek, és a fiatal párok zöme már a városokban hozza világra gyermekeit.

Egy percre sem szünetel az „ejtőernyősök” áradata, ahogy Latin-Amerikában a már megtelepült városlakók az újonnan érkezőket nevezik. A kormányzatok egyszerűen nem tudják, mihez kezdjenek a hihetetlen arányú népözönnel, amely sok helyütt minden 8—12 évben megkétszereződik, s amelyet hazakergetni többé nem lehet, de etetni, munkába állítani szintén képtelenség. Okosabb megoldás híján időnként bulldózerekkel elsöprik az ejtőernyősök bádogvárosait, s elkergetik a nyomorúságos viskókban meghúzódó, örökké éhes, ivóvízhez is csak sorbanállással jutó városi „polgárokat”. De a legközelebbi sötét éjszakán a bádog- meg papírlemez-kunyhók újra felépülnek, és ismét felállnak a végelelathatlan sorok a vízcsapok és a kenyérboltok előtt.

Az utóbbi időben nem egy kormányzat kezdi belátni, hogy a viskók lerombolásával semmire sem megy. Ezért inkább segítséget igyekeznek nyújtani a bádogvárosok lakóinak tákolmányaik megerősítéséhez, és történik némi erőfeszítés a nyomortelepek közművesítése terén is. Nyugat-Európa egyes országában egy lakos átlagosan 700 liter tiszta vizet fogyaszt, ugyanakkor, például a Szahel-övezetben, egy-egy emberre alig jut több 3 liternél. Jól jellemzi a helyzetet az a minimális program, melynek megvalósítását a legjózanabb afrikai kormányzatok tűzték maguk elé. Az évszázad végéig el akarják érni legalább azt, hogy senkinek se kelljen napi ivóvízéért több mint fél kilométert gyalogolnia.

Hiba volna persze azt állítani, hogy a népesség rohamos gyarapodása az *egyedüli* oka a féktelen urbanizációnak, de kétségtelenül az okok között szerepel. S amíg tart, addig a város-konglomerátumok rákos növekedésének semmi sem vethet gátat. Mert hiszen az éhség kergeti az embereket százezer- és milliószámra a bádogrengetegekbe, s amikor kiderül, hogy jobb élet helyett itt talán sokukra még keserűbb nyomorúság vár, akkor már késő: vissza legtöbbször nem vezet út. S hogyan is vezethetne? Latin-Amerikában átlagosan még valamivel több mint 1 hektár mezőgazdasági földterület jut egy *falusi lakosra* (de az átlag itt is inkább leplezi, mint ábrázolja a tényleges valóságot), Afrikában már csak 3/4 hektár; Dél-Ázsiában három falusi lakosnak kell megélnie egyetlen hektár föld hozamából, Délkelet-Ázsia központi területein országokban pedig ötnek. És a föld—ember arány évről évre romlik. Egyedüli megoldás az iparban való elhelyezkedés volna, csakhogy például Brazília népének 30 százaléka él városban, de az ipar mindössze a lakosság 10 százalékát tudja foglalkoztatni.

Az elmúlt 25—30 esztendőben falu—város irányban olyan méretű népvándorlás ment végbe világszerte, amely mellett eltörpül minden korábbi, a történelemből ismert tömeges migráció. Mexikóvárosnak 1950-ben még csak 3 millió lakosa volt, ma a hivatalos körök mintegy 10 milliósnak mondják, a valóságban pedig legalább 14,5 milliónyian élnek benne. Egyedül Neza nevű nyomornegyedének kb. 3 millió lakosa van; ez az a hírhedt hely, ahol a gyermekeknek több mint fele sosem járt

iskolába, egyrészt mert az iskolai osztályokban nincsen még állóhely sem, másrészt mert ha iskolába küldenék őket, ki állna sorban helyettük ivóvízért? S 2000-ben Mexikóvárosnak óvatos becslés szerint is 28, kevésbé óvatos szerint 36 millió lakosa lesz. A jövő évezred legelejéig — vagyis 17 esztendőn belül — a dél-ázsiaiak 35, az afrikaiak 40, a dél-amerikaiak 75 százaléka hurcolkodik majd be a nyomorvárosok és papírlemez-metropolisok szűk síkatoraiba, és 2200 millióra nő azok száma, akik jóformán meg sem ízeleik egyikét sem azoknak a gazdasági és művelődési előnyöknek, amelyekkel a városi élet az iparilag fejlett világban a mai napig együtt jár.

Nem vethet véget a nyomorvárosok növekedésének sem a tüdőtágulatos megbetegedések és a vérkeringési zavarok, sem a gyomorbetegségek és a bőrbetegségek, a különféle szem- és fülfertőzések járványszerű terjedése, e betegségek ugyanis többnyire „csak” a gyermekek közül szedik áldozataikat, gyermeket pedig nem nehéz „csinálni”. Hogy mi lenne akkor, ha egy nap az éhség és a vízhiány, a patkányok meg a tetvek riasztó elszaporodása valami szörnyű — esetleg minden antibiotikumnak ellenálló — járványt zúdítana a bádogvárosok szerencsétlen népére, azt ebben a pillanatban senki sem tudja. De ki ne emlékeznék a Római Klub számára készült Mesarovič—Pestel-féle jelentés háborzongató jóslatára, mely szerint a jövő évezred elején egyedül Dél-Ázsiában 500 millió 15 éven aluli gyermeket fenyeget a pusztulás veszélye?²

Családtervezés és — gondviselés

A világnépesedés szindrómájában feszülő egyik legsúlyosabb ellentmondás az érdekelteknek a családtervezéshez való hozzáállása. A termékenységhatárítás hasznos avagy káros voltának megítélése nyilván függvénye az érdekelt ország fejlettségi fokának, népességszámának és gyarapodási sebességének, gazdasági lehetőségeinek, az egy főre jutó termőföldnek, a társadalmi viszonyoknak, a hagyományoknak stb. E teljességre nem törekvő felsorolásból azonban hiba volna arra következtetni, hogy a sűrűn lakott, szegény, gyorsan szaporodó országok „hivatalból” lelkes hívei a családtervezésnek. Erről szó sincs. Egyaránt vannak a fejlődő világban gazdag és szegény, sőt nagyon szegény országok, amelyek kormányzata és (manipulált) közvéleménye elutasítja a termékenységhatárításnak még a gondolatát is.

A kőolajban viszonylag gazdag országok (például Irán, Irak, Algéria) álláspontja úgy-ahogy még érthető. Persze nem ártana, ha a kormányzat itt is feltenné magának a kérdést: mi lesz a kőolajkincs kimerülése után? Alig érthető viszont néhány szegény fekete-afrikai ország vezető politikusainak, közgondolkodóinak álláspontja, akik a termékenység korlátozására irányuló bármilyen ösztönzésben az egykori gyarmattartók aknamunkáját sejtik, és úgy vélik, nyugodt lélekkel a „gondviselésre” bízhatják a gyors ütemben világra jövő éhes szájak majdani táplálását. Az effajta fatalizmus kitérés a valódi sorskérdésekkel való szembenézés elől. Ezzel természetesen nem kicsinyíteni akarom a neoimperializmus felelősségét a harmadik világbeli áldatlan viszonyokért, hanem csak arra óhajtok utalni, hogy a gondviselés megbízhatatlan szövetséges: többnyire éppen akkor nincs jelen, amikor szükség volna rá.

Más oldalról hosszú esztendőök óta olyan riasztó jóslatok látnak napvilágot az egész emberiséget fenyegető éhínségről, százmilliók vagy talán milliárdok várható pusztulásáról, hogy az „új malthusianusok” kegyetlen termékenységhatárító módszerek alkalmazását sugalmazzák. Vonják meg a segélyeket a fül gyorsan szaporodó országoktól! Vezessenek be kényszermagtalanítást! Tiltsák meg a családoknak,

hogy egynél-kettőnél több gyermeket hozzanak világra! Ezek az indítványok csupán arra jók, hogy lejárassák a termékenységhatárát, és kompromittálják a családtervezés gondolatát. A gyakorlat nemegyszer és nem egy helyütt megbizonyította, hogy pusztán adminisztratív módszerekkel nem lehet sem a termékenységfokozás, sem a termékenységapaszítás terén tartós eredményeket elérni.

A harmadik világ számos kisebb lélekszámú népe, közülük is elsősorban a szigetlakók, akik közvetlenebbül érzik a demográfiai telítettség fenyegetését, évek óta jelentős erőfeszítéseket tesznek gyarapodásuk kordijában tartására. Igyekezetüket általában ott koronázza siker, ahol a gazdasági helyzet javításával és ennek révén a művelődési szint emelésével sikerült az úgynevezett malthusi „bűvös kört” átöröközni.*

A legnépesebb országok dandárja azonban, amelyek gyarapodása döntő módon határozza meg a világnépesség mérlegének további alakulását, hihetetlen nehézségekkel küzd.

India példája

India és a tőle vallási alapon különválasztott Pakisztán lényegében már 1947-ben elnyerte függetlenségét, amikor a Kanadához vagy Ausztráliához hasonló domíniumi státust kapott. A függetlenség első néhány esztendeje azonban szörnyű beharcokban, kétoldali mészárlásokban telt el. A mohamedánok menekültek a hinduk, a hinduk a mohamedánok elől, s mindennek végül félmillió ember esett áldozatául.

A Pakisztánnal megkötött fegyverszünet és az indiai köztársaság 1950. évi kikiáltása után nagyvonalú gazdasági fejlesztés indult meg ebben a hatalmas és természeti kincsekben szegénynek egyáltalán nem mondható országban. Harminc év leforgása alatt sikerült a gabona- és zöldségfélék termesztését megkétszerezni, az öntözött területeket több mint kétszeresükre bővíteni, a műtrágya-felhasználást sokszorosára fokozni. Nőtt az acéltermelés, a széntermelés, a cement- és pamutszövetgyártás. Villamosenergiát ma közel hússzor annyit állítanak elő Indiában, mint a függetlenség elnyerése előtt, és kőolaj forrásokat is fedeztek fel, ámbar ezek a szükségleteknek csak kétötödét fedezik.

És mégis, egy meglehetősen vékony polgári réteget kivéve, szinte mindenki rosszabbul él ma Indiában, mint harminc évvel ezelőtt. Az egy főre jutó hús- és tejtermékfogyasztás visszaesett, a munkanélküliek száma milliókkal nőtt, és felbecsülhetetlen azoknak a városlakó családoknak a száma, amelyek az utcán élik le életüket, itt nemzik és hozzák világra, itt „nevelik fel” gyermekeiket. Miért nem javul semmi Indiában az erőfeszítések ellenére sem? Nem kétséges, elsősorban azért, mert a lakosság 1951-ben még „csak” 360 millió volt, a legutóbbi adatok szerint, 1983-ban pedig már 730 millió. Ekkora embertöbblet táplálására nem elegendők az elért eredmények. 1951-ben 170 kg gabona- és zöldségtermék jutott egy főre a hazai termelésből, és ma sem jut több 185 kg-nál. (Nálunk 1982-ben hivatalos jelentés szerint 10 mázsa gabonatermék jutott egy főre.)

* Malthus, aki maga is egy szigetország fia volt, azt állította, hogy az emberiség mértani haladvány arányában gyarapszik (úgy, mint 1, 2, 4, 8...), ellenben az elsőrendű közszükségleti cikkek termelése nem fokozható gyorsabban, mint számtani haladvány arányában (úgy, mint 1, 2, 3, 4...). A gyors gyarapodásnak tehát mindenkor az élelemhiány vet véget, és viszont: a közszükségleti cikkek termelésének bővítésében elért eredményeket — minthogy azok a gyarapodás fokozásához vezetnek — a nagy embertöbblet csak hamar semlegesíti. Ebből a bűvös körből szerinte nem lehet kitörni, más szóval az ember örök nyomorúságra van ítélve. A valóságban, amint az Anglia és Nyugat-Európa példáján már a múlt században beigazolódott, efféle bűvös kör nem létezik.

Ha az időjárás kedvező, mint például 1981-ben volt, látszólag nincs nagy baj a hinduknál. Szerényen ugyan, de mindenkinek megvan a betevő falatja, még tartalékolni is lehet egy keveset ínségesebb időkre. Igaz, ilyenkor is előfordul, hogy olcsó áron búzát kell kivinni külföldre és drága pénzért rizset behozni — India népe ugyanis rizsfogyasztó. Az évszázados ételmezési szokásokat egyik napról a másikra nem lehet megváltoztatni. Jó esztendőben tehát megvan valahogy ez a ma 700 milliós, soknemzetiségű nép; ha ellenben jönnek a nagy árvizek, velük jön a katasztrófa. A tartalékok kimerülnek, és az arab kőolajtermelő országokban dolgozó hinduk nem tudnak annyi valutát hazaküldeni, amennyi a családjuk ételmezéséhez szükséges rizsbehozatalra kellene. Éhség tör ki, milliók jutnak koldusbotra, százezerszámra pusztulnak a csecsemők.

Ott vannak aztán az iparral kapcsolatos nehézségek is. A szénbányák többnyire nem adnak elegendő szenet, és a hőerőművek üzemelése akadozik. Néha órákra, máskor napokra és hetekre megszakad az áramszolgáltatás, megállnak a villamos cséplő- és rostológépek, előkerülnek ismét az ősi cséphadarók, gabonaőrölő kövek. Még nagyobb baj, hogy Calcuttában, Bombayben vagy Madrasban olykor valamennyi üzem megáll, nincs miből fizetni a munkásokat, dolgozók millióit teszik ki az utcára.

E nehéz helyzetből — miután a női termékenység csökkentésére irányuló ösztönzés nem talált kellő visszhangra — a kormányzat új magtalanítási kampány megindításával próbál kitörni. A korábbinál tapintatosabb módszerekkel arra igyekeznek rávenni a legalább háromgyermekes családapákat, hogy önként magtalanítottassák magukat. A kampány sikerét egyelőre lehetetlen megjósolni.

A kínai modell

A legtöbbet mindmáig a Kínai Népköztársaságban tették annak érdekében, hogy a korszerű népesedési gondolkodás felülkerekedjék a hagyományos nagycsalád-szereteten, s egyensúly jöjjön létre a népesedés meg a gazdasági adottságok között.

1960 óta kevés híján 350 millió fővel nőtt Kína lakossága. (Népszámlálási adat 1982-ből: 1041532000 lélek Tajvannal és Hongkonggal együtt.) Az évi átlagos gyarapodás az elmúlt 22 esztendőben 15,7 millió fő, ami 1,86 százalékos ütemnek felel meg. A mai ütem már nem egészen 1,5 százalékos, de az évi szaporulat még mindig 15 millió fő. A hallatlan méretű gyarapodás súlyosan megterhelte ennek a 10 millió négyzetkilométernyi országnak a gazdasági életét, mindenekelőtt élelmiszertermelését. Tudni kell ugyanis, hogy Kína óriási nyugati, sivatagos területei teljesen lakhatatlanok, és a lakosság túlnyomó része a Hoangho és különösen a Jangce folyamtól délre fekvő területeken él. A megművelhető föld nagysága nem haladja meg az egész országban a 100 millió hektárt, s ezen mintegy 800 millió földműves dolgozik. Egy hektár termőföldnek tehát 8 parasztembert és 2 városit kell eltartania. Ilyen körülmények között már évtizedekkel ezelőtt szó esett arról, hogy harcot kellene indítani a szaporodás megfékezéséért. Erre azonban a kultúrforradalom körülményei között nem kerülhetett sor.

Ma a cél az, hogy az ezután házasodó fiatalok ne hozzanak világra *egynél több* gyermeket, s így az ezredfordulót követő évtizedekben a világ e legnépesebb országának lakossága megállapodjon, sőt talán fogyni kezdjen. Az optimális lakosságszámot a népesedési szakemberek 680 millió lélekben jelölték meg, és ennek elérését 70—110 éven belül tartják lehetségesnek.

Nem kétséges, hogy a kínai nép a rá jellemző eltökéltséggel lát majd hozzá a cél megvalósításához. Sajtójelentések szerint máris 100 millió család vesz részt a családtervezésben, és 16 millió fiatal pár vállalta: egynél több gyermeket nem hoz

világra. Mi több: a sajtó az eredmények méltatása mellett már bírál is egyes helyi hatóságokat, amelyek megkísérlik „túlteljesíteni” a központi demográfiai tervet.

Bár a bejárásra váró út annyira kitaposatlan, hogy igen kockázatos volna bármiféle jóslatba bocsátkozni akár a kísérlet sikerét, akár társadalmi, gazdasági, lélektani és etikai kihatásait illetően, annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy egy Európa nagyságú, de Európánál kétszer sűrűbben lakott országban, amelynek fejlődését elsősorban a termőföldhiány fékezi, sokat javítana az életkörülményeken az, ha megszabadulnának a gabonabehozatal terhétől, és összhangba hoznák iparfejlesztésük ütemét a megtervezett lakosságszámmal.

Engels még csak elvontan látta fennállni annak lehetőségét, hogy a szocializmust építő társadalomban „az emberek száma oly nagy lesz, hogy korlátozni kell szaporodásukat”. És úgy vélte, hogy ez a társadalom, miután a dolgok termelését már szabályozta, az emberek termelésének szabályozását is megoldja.³ A gyakorlat persze örök idők óta olyan meglepetésekkel szolgál, amelyeket a legnagyobb gondolkodók sem láthattak előre.

Borúlátó jólét

Az eddigiek nemigen hagyhattak kétséget bennünk az iránt, hogy egyes országok, sőt egész világrészek gondjain sokat enyhíthetne, ha sikertülne a népgyarápodást összhangba hozni a gazdaságfejlesztéssel. De vajon elmondható-e ugyanez a két vezető európai ipari hatalomról: az NSZK-ról és Nagy-Britanniáról, vagy a kisebb tőkésországok közül Ausztriáról, Svédországról? És másfelől: nem érinti-e a kérdés egyes szocialista országokat is, például az NDK-t, Magyarországot, a Szovjetunióból a Lett SZSZK-t vagy Jugoszlávia egyes szövetségi köztársaságait?

Hivatalos számítások szerint ha a fehér pestissel küzdő népek nem tudnak felülkerekedni alacsony termékenységükön, lélekszámuk a jövő évezred első évtizedeiben minden külső beavatkozás nélkül 15—35 százalékkal apadhat. Ezt azonban — ellentétben a harmadik világ számos országával — a felsorolt népek egyike sem tekinthetné kívánatosnak. Ellenkezőleg: mindazokban az országokban, ahol efféle gond jelentkezik, az öregek számának felduzzadása elviselhetetlen terhet róna a kereső korban levőkre. Ugyanakkor a fiatalok számának apadása nyugtalanító „légüres tért” idézhetne elő, s ezt aztán az úgynevezett vendégmunkások ivadékai töltenék ki. Ám ha csakugyan így történnék, akkor vajon két-három emberöltő múlva hasonlítana-e még Nyugat-Európa mai önmagára?

Sokan felteszik a kérdést: miért nem ösztönzik különféle anyagi kedvezményekkel több gyermek vállalására a fiatal házasságokat? Több helyütt nyújtanak különböző előnyöket a fiatal pároknak — jóllehet volna még ezen a téren bőven tennivaló —, az eredmény azonban nem egyértelműen pozitív. Az anyagi kedvezményeket néhol azok a rétegek veszik igénybe, amelyek — eufemikusan szólva — nem élnek saját koruk színvonalán, s így az anyagi ösztönzés közvetett úton az illiteráció újjátermeléséhez vezet.

Viszonylag új tünet, mely azonban szoros összefüggésben van egyrészt a gyermekvállalás állami ösztönzésével, másrészt a közvéleményben végbement szemléletváltozással, hogy szüntelenül nő a házasságon kívül világrahozott gyermekek száma. Magyarországon az ilyen újszülöttek aránya 1980-ban elérte a 7,2 százalékot. Olaszországban, Lengyelországban a jelenség ritkább, Nyugat-Európában viszont a férjzetten anyák gyermekeinek arányszáma már több mint 15 százalék. Még gyorsabban terjed ez az új „divat” az Egyesült Államokban, ahol 1980-ban a nem férjzetten anyák csaknem 600 ezer újszülöttet hoztak világra, mintegy 50 százalékkal többet, mint a 70-es évek elején. Ezeknek az újszülötteknek több mint fele fekete bőrű, az anyák túlnyomó része pedig 20 éven aluli. A tizenéves fehér anyák egy-

harmada, a húsz éven aluli fekete anyák 83 százaléka nincs még férjnél, amikor első gyermekét világra hozza.

Jól kiegészíti a fenti adatokat egy másik, a házasságok sorsát tükröző kimutatás. Kapásból idézek belőle: Svédországban a házasságok 55,6 százaléka, az Egyesült Államokban 48,6 százaléka, a Szovjetunióban és Magyarországon 32,1 százaléka végződik válással.

Mitől függ a termékenység?

Joggal tehető fel a kérdés: mi befolyásolja döntően a termékenységet és határozza meg a kívánt gyermekek számát? Nem kétséges, hogy ezen a téren a gazdasági helyzet, a műveltség és a hagyomány fényezőin kívül bizonyos társadalomlélektani, a közhangulatot, a közgondolkodást, az értékítéleteket befolyásoló, kollektív derülést vagy elbizonytalanodást előidéző tényezőknek is jelentős szerepük van.

Korunkban — amelyet sokan az etnikai reneszánsz korának neveznek — a gyarapodáskutatásban ismét hangsúlyt kapott a történelmi szemlélet. Számos nyugati népesedéstörténész például úgy véli, feltétlenül léteznie kell bizonyos összefüggésnek egyfelől az eszményinek tartott és a valósággal világra hozott gyermekszám, másfelől a háborúkból győztesen vagy vesztesen kikerült népek pszichózisa között. Számos jel mutat arra, hogy a társadalmi fejlettség bizonyos fokán az úgynevezett „balsors”-pszichózis évtizedeken át kordába szoríthatja, a derülést pszichózis pedig magas szinten tarthatja a gyarapodást anélkül, hogy a gazdasági helyzet jelentősebb befolyást gyakorolna rá. Példaként elsősorban azokat a kedvezőtlen jelenségeket szokták felemlíteni, amelyek a múlt században a francia, jelenleg a német gyarapodásra hatnak, de beszélnek arról is, hogy gyarmatbirodalmának elvesztése Angliában is vesztes-pszichózis felülkerekedését vonta maga után. Pozitív példa viszont Lengyelország, amely az Odera—Neisse határ megvonása óta szinte megkészszerzte lélekszámát.

Újabbban némelyek ismét megpróbálkoznak a régi antropodemográfiai „kimerülési” elméletek felmelegítésével, amelyekről pedig bebizonyult, hogy nem állnak tudományos alapon. A két világháború között — s különösen miután a hitlerista propagandának sikerült népesedési fellendülést kicsikarnia Németországban — divattá vált Franciaország „elkerülhetetlen” demográfiai hanyatlásáról, a francia nép kiöregedéséről beszélni. Ma, amióta a francia nép a negatív jóslatoknak fityyot hányva, népesedési vonatkozásban megújult (lakossága a háború végétől napjainkig 41 millióról 54 millióra emelkedett), az angolszász és a germán népek társadalomantropológiai potenciáljának kimerüléséről faragnak hasonló elméleteket, szembeállítva az északi népek szerény gyarapodását a „temperamentumosabb” latin meg a szláv népekével.

A fenti elméletek hitelének megkérdőjelezése nem jelenti azt, hogy tagadnák a rövidebb távon ható tömegpszichotikus jelenségek szerepét a termékenység alakulásában, hosszú távon pedig annak a történelmi befolyásnak a jelentőségét, amelyet különböző vallások és egyházi szervezetek vagy szellemi áramlatok gyakorolhatnak egyes népek vagy népcsoportok termékenységére. A tömegpszichotikus jelenségek kvantifikálására nem állnak rendelkezésünkre mérőeszközök. Az azonban tagadhatatlan, hogy amíg ezek pozitív előjellel jelentkeztek, lényeges szerepük volt például abban, hogy az ötvenes-hatvanas évek Nyugat-Európájában és az Egyesült Államokban ismét „divatba jött” a nagycsalád. S ugyancsak e jelenségek negatívra fordulása vezetett a mai helyzethez.

Kedvező fordulatot tehát csak újabb irányváltástól remélhetünk.

Európai helyzetkép

Nyugat-Európában, akárcsak Észak-Amerikában és a Szovjetunió európai területein, valamint Albánia kivételével a kelet-európai szocialista országokban, a születések száma évek óta apad. Semmiféle adminisztratív vagy családvédelmi intézkedés nem tudott ennek a folyamatnak ez ideig huzamosabb időn át gátat vetni. A női termékenység azokban az országokban a legkisebb, ahol a legnagyobb a viszonylagos jólét. Ez ugyanis — mármint a jólét — az utóbbi másfél évtizedben sehol sem párosult derüléssel. Ellenkezőleg. A fogyasztói javak bőségéhez és olcsó árúhoz, a kényelemhez és biztonsághoz szokott társadalmakban mindinkább tömegdepressziós jelenségek kerekednek felül. E jelenségek okai közé sorolják az olajár-drágulástól a nagyvállalatok (sőt országok) sorozatos fizetésképtelenségéig, a munkanélküliségtől a terrorizmusig mindazokat a stresszorokat, amelyek egyre inkább megrendítik a fogyasztói társadalom polgárainak bizalmát a „műanyag civilizáció” életképességében.

Mint hogy a bizalom általános megrendülése egybeesett a korszerű termékenységigtló eszközök megjelenésével és a nagy szexuális szabadság, sőt szabadosság felülkerekedésével, érthető, hogy például az NSZK-ban a születésszám az utóbbi esztendőben mélyen a „kihalási küszöb” alatt, valahol 10 ezrelék körül állapodott meg. Száz családra ma már csak átlag 140 gyermek esik. Ez azt jelenti, hogy az NSZK lakossága a következő évtizedekben előregszik, és sem az időskori egészségvédelemre és beteggondozásra költött százmilliárdok (amelyek az elmúlt tíz esztendőben súlyos adósságokba verték az országot), sem a gerontológia „csodái” nem akadályozhatják meg, hogy a jelenleg még lassú fogyás rohamos népességsorvadásba csapjon át. A berlini Gazdasági Kutatóintézet jóslata szerint Nyugat-Németországban 2000-ben 6,2 millióval kevesebb *német* él majd, mint 1975-ben.

Nem sokkal kedvezőbbek a kilátások Dániában és Svédországban, Svájcban és Ausztriában, sőt Olaszországban sem, s már érezteti hatását a népesedési válság a háború után viszonylag gyorsan gyarapodó Franciaországban is.

Olaszországban az elmúlt öt esztendőben mintegy 200 000 fővel csappant meg az évi élveszületések száma. Több észak-italiai tartomány máris a fogyás állapotjába jutott. Liguriában például már csak 7,8 születés esik ezer lélekre, ami európai mélypont. Dél-Olaszország némely tartományának népe azonban még mindig afrikai méreteken, évi 2 százalékkal gyarapszik — ezért is zúdul aztán évről évre az állást kereső szicíliai meg Nápoly környéki „ejtőernyősök” újabb meg újabb áradata az északi városokra.

Svédországban csak igen kevéssel magasabb a születésszám, mint Dániában vagy Olaszországban (11,7 ezrelék). Norvégia, Belgium, Hollandia, Finnország és Nagy-Britannia születési mutatószáma 1980-ban 12,5 és 13,5 ezrelék között változott.

Franciaországban — ahol még nem is olyan rég „demográfiai Waterloo”-ról beszéltek — ma még mindig valamivel jobb a helyzet, mint a szomszédos országokban. A születési mutatószám 14,8 ezrelék, de ez csak annak köszönhető, hogy az ötvenes években született népes évjáratok nemrég érték el a termékeny kort. Az évi népszaporulat pillanatnyilag 150—200 000 fő, a női termékenység azonban oly csekély, hogy a franciák is újra aggódni kezdenek jövőjükért. Az ezredforduló táján a ma 54 milliós országnak 56 millió lakosa lesz, de 2005-ben itt is megindul a fogyás. Becslések szerint 2025-ben 54 millióra, 2050-ben 48 millióra esik majd vissza Franciaország lakosságának.⁴ Az országban élő arabok és négerak — akiknek zöme francia állampolgár — természetesen jóval termékenyebbek a többségi lakosságnál.

Spanyolország és Portugália kivételével Nyugat-Európa egyetlen országában sem biztosított hosszabb távon a népesség egyszerű reprodukciója.

És a szocialista országokban?

A jó néhány év óta csökkenő születésszám lassan a kelet-európai szocialista országokban is felemésztí a korösszetételben korábban felhalmozott tartalékokat. Különösen szembetűnő ez Bulgáriában, ahol a születésszám 1980-ban 14,5 ezrelékre apadt. Magyarországon, az NDK-ban, Jugoszlávia egyes vidékein (Horvátországban és a Vajdaságban), Románia tájegységei közül pedig a Bánságban ez a folyamat már korábban lezajlott.

Mindenütt emelkedett' az utóbbi években a nyugdíj jogosultak száma is: egyes kelet-európai szocialista országokban már eléri a lakosság 20—22 százalékát. Némely szocialista nemzet így kénytelen jövedelme bő 10 százalékát nyugdíjra költeni, miközben családi pótlékra vagy gyermekgondozási segélyre (ahol ez intézményesített) legfeljebb 3—4 százalék jut.

Mint ahogy az alacsony születésszám negatív hatással van a halálozási mutató alakulására is, Kelet-Európában több évtizedes folyamatos javulás után ezen a téren visszaesés tapasztalható. 1980-ban a halálozások arányszáma a Szovjetunióban ismét elérte a 10,4, Bulgáriában a 11,1, Csehszlovákiában a 12,1, Magyarországon a 13,6, az NDK-ban pedig a 14,2 ezreléket (negatív európai rekord). A jelentések kiemelik ezzel kapcsolatban a 40—50 esztendő, többnyire felelős munkakört betöltő férfiak sorában újabban igen gyakori halálos végű szív- és vérkeringési megbetegedéseket, amelyekben minden bizonnyal szerepe lehet a „túlpörgetett fordulat-szárnak”. De sokat beszélnek az alkoholizmus szinte mindenütt növekvő veszélyéről is, egyes helyeken pedig a „nemzeti súlyfölségről”, amelyet persze nem egyenlő arányban hord minden lakos.

A legnagyobb népesedési problémákkal közzismerten az NDK küzd, ahol a hanyatlás közvetlenül a második világháború után megindult, és az ötvenes években számos fiatal elvándorlása révén is fokozódott. 1970—1979 között az NDK lakossága 320 000 lélekkel apadt. Legújabbban azonban — úgyszólván a csodával határos módon — a népesedési politikának sikerült felülkerekednie a sorvadáson, 1980-ban a magas halálozási arányszám ellenére 68 ezer fővel gyarapodott az ország lakossága.⁵

A Szovjetunióban, amelynek lakossága nemrég elérte a 270 milliót, még nincsenek az ország egészét érintő problémák. Egységes tömbként a *szovjet nép* kiegyensúlyozott ütemben gyarapszik. A fáziskülönbségek azonban arányosak az ország népeinek különbözőségével. Száz üzbec férjezett nő átlag 608 gyermeket hoz világra, száz tadzsik vagy kirgiz asszony 586-ot. Termékenyek a türkmén, a kazah és az azerbajdzsáni asszonyok is. Lettországon viszont száz férjezett nőre csupán 194 gyermek jut, az Orosz SZSZK-ban 210, Ukrajnában 212, Észtországban 216. Igen jelentősek a különbségek a városi és falusi termékenység között is. A százezer lakoson felüli városokban a száz házaspárra eső gyermekszám 180, az ötszázezren felüliekben 167. Moszkvában, Leningrádban a hetvenes években ezer lélekre mindössze 12,4 élveszületés jutott.⁶

Jugoszláviában az 1981. évi népszámlálás alkalmával 22 418 000 lelket írtak össze; a tízéves szaporulat 1 900 000 fő. Az egyes szövetségi köztársaságok és autonóm területek népgyarapodása között azonban igen nagy különbségek vannak.⁷

Csehszlovákia lakossága 1970—1980 között 932 000 fővel gyarapodott, és 1980 végén meghaladta a 15,3 millió főt. Itt szintén kisebb fáziseltolódás ment végbe a szlovákok javára, akiknek lélekszáma az elmúlt évtizedben félmillióval nőtt, s ma már az összlakosság 30,5 százalékát képviseli, miközben a csehek aránya visszaesett 64 százalékra. A magyarok tízévi gyarapodása 38 ezer fő, számárujuk változatlanul 4 százalék. Mintegy 60—70 000 főre rúg a magyar anyanyelvű szlovákok száma⁸.

Magyarország lakossága a két népszámlálás közötti (1970—1980) időszakban

388 000 fővel gyarapodott. 1980 szeptembere óta azonban fogyás állt be. Az ezer lélekre eső élveszületések száma 1980-ban 13,9, 1981-ben 13,3, 1982-ben 12,5 ezrelékre mérséklődött. Az 1981-ben feljegyzett 143 ezer élveszületéssel szemben a terhességmegszakítások száma 82 ezer volt (igaz, tíz évvel korábban, a korszerű terhességmegelőző szerek elterjedése előtt még közel 200 ezer évente). 1981-ben 1867 lélekkel, 1982-ben 10 759 lélekkel, 1983. január és június között 15 213 lélekkel fogyott Magyarország lakossága. Szakemberek előrejelzése szerint a folyamat néhány év múlva lassulni fog, mert most vannak legtermékenyebb életkorokban az 1956 után született igen kis létszámú évjáratok, amelyeket népesebb évjáratok követnek majd. 2000 után azonban — hacsak nem sikerül a folyamatot valamiképpen megállítani — a jelenleginél is nagyobb mérvű fogyás indulhat meg.

Ma már minden ötödik magyarországi lakos nyugdíjas, és az évezred végéig további 5—600 000 fővel emelkedhet a nyugdíjogosultak száma. 1982-ben a 2,1 millió nyugdíjasnak 61 milliárd forintot fizettek ki: 13,3 milliárddal többet, mint 1979-ben. Ugyanekkor a családi pótlék összege elérte a 14,6 milliárdot, gyermekgondozási segélyre pedig, amit 241 000 anya vett igénybe, 3,7 milliárd forintot költöttek.

Romániában a több mint másfél évtizeddel ezelőtt életbe léptetett művi vetélést tiltó rendelkezések és bizonyos családvédelmi intézkedések nyomán 1970—1980 között 1 950 000 lélekkel gyarapodott a lakosság. A két népszámlálás (1966, 1977) közötti népszaporulat ennél is jelentősebb volt: kevés híján 2,5 millió lélek.

Az országos születésszám — erős apadás után — 1966 végére 26,9 ezrelékre szökött fel, s a mai napig magasabb az európai átlagnál. A lassú lemorzsolódás azonban évek óta tart: 1969 — 23,3 ezrelék (466 000 lélek); 1979 — 18,6 ezrelék (411 000 lélek); 1980 — 18 ezrelék (399 000 lélek); 1981 — 17 ezrelék (381 000 lélek). 1982-ben az ezer lélekre eső élveszületések száma már csak 15,3 volt. Ugyanakkor a halálzási arányszám 1975 óta valamelyest nálunk is emelkedett. A 60 éves és annál idősebb lakosok száma ugyanis 1981-ben kevés híján elérte a 3 milliót. A nyugdíjasok száma nőtt. E negatív jelenségek ellenére az 1967 után világra jött népes évjáratokkal olyan demográfiai kortartalék halmozódott fel, amely — mihelyt a szóban forgó fiatalok termékeny korba lépnek — éreztetni fogja hatását. De nem mindenütt egyformán. A 17 ezrelékes országos születésszámmal szemben 1981-ben Arad megyében 12,2, a fővárosban 13,5, Temes megyében 13,7, Krassó-Szörény megyében 14,1 élveszületés jutott ezer lakosra. Ezzel szemben Iasi és Vaslui megyében még mindig 22,5-23,5 ezrelékes értékeket jegyeztek fel, ámbar az irányzat itt is lanyhuló. Több helyütt a halálzási értékek nagyobbak a 10 ezrelékes országos átlagnál — Arad megyében például 14,8 ezrelék, ami már fogyást jelent.

Bár gazdasági szempontból már kevésbé indokolt, egyelőre lankadatlan lendülettel tart a falusi lakosság városba áramlása. Minthogy a fiatal városokba frissen beköltöző fiatal falusi párok rendszerint már a blokklakásban hozzák világra gyermekeiket, városban jóval magasabbak a születési értékek, mint falun (helyenként a 25—26 ezreléket is elérik). Igen valószínű azonban, hogy a faluból városba költözés várható mérséklődésével a városnak ez a demográfiai előnye elenyészik. Ami a magasabb iskolai végzettség és a házasság termékenység közötti összefüggést illeti, a népszámlálási adatokból tudjuk, hogy nálunk a 35—39 éves nők korcsoportjában száz férjzett nőre átlag 245 gyermek jut — ezen belül a csak elemi iskolát végzettekre 280, az általános iskolát végzettekre 218, ellenben a középiskolát és egyetemet végzettekre csak 162, illetve 145. A legutóbbi népszámlálással lezárult évtizedben a középiskolát, végzett nők arányszáma ötszörösére emelkedett, a főiskolát végzettek pedig még magasabbra, úgyhogy a végzettséget mint a női termékenységet jelentősen befolyásoló tapasztalati tényezőt a jövőben figyelembe kell venni.⁹

Ami a magyar nemzetiség gyarapodását illeti, párhuzamosan az 1966—1977

között országos átlagban kimutatott 20,8 ezrelékes születésszámmal, a mi születési mutatószámunk is elérte a 18,2 ezreléket, ami közel 50 százalékos javulás a hatvanas évek elejéhez képest. A gyarapodási végeredmények azonban elmaradtak a születésszám alapján várható javulás mögött. A magyar nemzetiség hivatalos lélekszáma 1966-ban 1 619 000 főnyi volt (8,5 százalék), az. 1977-es népszámlálás végleges adatai szerint 1 670 600 fő (7,75 százalék).¹⁰

A német nemzetiség lélekszámát az előzetes adatok 358 700 főben jelölték meg; a végleges adatok szerint 1977. január 5-én 332 200 német nemzetiségű lakos élt az országban.

Néhány következtetés

Bár nem kétséges, hogy a legtöbb házaspárt a korszerű életvitel nehézségei — lakásproblémák, a gyermekfelügyelet megoldatlansága, ingázás stb. — kényszerítene arra, hogy lemondjanak a második vagy a harmadik gyermekről, vannak esetek, amikor a társadalmi vagy szakmai előrehaladás követelményei, a viszonylagos anyagi jólétért vagy az érvényesülésért folyó hajsza áll a lemondás háttérében. Pedig aligha kétséges, hogy minden ilyen lemondás előbb-utóbb kedvezőtlenül hat ki magán- és társadalmi életünkre, előnytelenül befolyásolja kis- és nagyközösségünk anyagi helyzetét, de még a jogalkotást meg a közérkölcset is, és káros következményekkel járhat mind az emberközi kapcsolatokra, mind pedig arra nézve, amit gyűjtőszóval *humánumnak* szoktunk nevezni. S végül, korántsem utolsósorban, időskori nyugalmunk is a dolgozóktól, a mai gyermekektől függ. Sokan elmondták már, mégsem árt ismételni, hogy mai áldozatos munkánk értelmét és célját veszti, ha nincs aki az eredményeknek holnap hasznát lássa és a munkát folytassa.

Nyugat- és Kelet-Európa demográfiai fejlődésének zavartalansága — valamennyiünk holnapja — azon múlik, sikerül-e a hosszú távú gazdasági, társadalmi és művelődési folyamatokat, a lélektani, biológiai és közhangulati tényezőket a legemberibb társadalmi vágy: a megmaradás érdekében befolyásolni? Sajátos délkelet-európai szemmel és nézőszögből ezt így kerekíthetném ki: valamennyi szocialista nemzet és valamennyi sajátos hagyományokat ápoló nemzetiség vagy népcsoport együttes megmaradása érdekében.

Mi kell a megmaradáshoz? Úgy vélem, mindenekelőtt kölcsönös — mindannyiunk érdekét együttesen szolgáló — jóindulat és egyetemes építő szándék.

A „fehér pestis” által leginkább érintett országok demográfiai szakértői, népesedési kérdéseket feszegető írói úgy vélik, a megmaradás érdekében átmeneti jellegű *stratégiákat* kell kidolgozni, amelyek a kontraszelekció veszélyét elkerülve elősegíthetnék a korunk színvonalán élő, egészséges gondolkodású, bizonyos alapműveltséggel és erkölcsi felelősségérzettel rendelkező családok — a sajátos kultúrák és hagyományok többes számának jövőre hordozói — gyarapodását. Azért hangsúlyozzák az igényelt stratégiák *átmeneti jellegét*, mert nyilvánvaló, hogy ezeknek nem a végtelenségig tartó gyarapodás irreális vágyét kell szolgálniuk, hanem csupán az egyensúly helyreállítását és mindaddig való fenntartását, amíg el nem ülnek a nagy népesedésrobbanás hullámai, meg nem szűnnek a gyarapodási fáziskülönbségek oldaláról fenyegető veszélyek. Jóllehet csupán átmenetről van szó, mégis stratégiákra és nem egyszerű taktikai sakkhúzásokra van szükség, mert ez az átmenet aligha lesz rövid és könnyű.

E stratégiák megvalósítása természetesen aligha képzelhető el nagyfokú társadalmi szemléletváltozás nélkül. Olyasféle szemléletváltozásra gondolnak, amelyet a kötelező társadalombiztosítás bevezetése és elterjedése vont maga után. Ma már senkinek sem jut eszébe elvitatni az ingyenes vagy olcsó gyógyszerhez, kórházi

kezeléshez, fizetett betegszabadsághoz, a rokkantsági és öregségi nyugdíjhoz való jogot. Pedig az ötven éven felüliek emlékezhetnek arra, hogy fiatal korukban a társadalomnak csupán egy szűk — bizonyos értelemben „kiváltságos” — rétege rendelkezett efféle jogokkal.

A társadalomnak rá kell ébrednie arra — írja Fekete Gyula író —, hogy a közös jövő nem csupán anyagi természetű terheit nem viselhetik egymagukban a többgyermekes családok. Az ilyenszerű gondoknak legalább egy részét a társadalomnak magára kell vállalnia. S egyúttal olyan légkört is kell teremteni, amely ismét „kifizetődővé” tegye a több gyermek felnevelésével járó gondot, vesződséget. Nem anyagi ösztönzőkre gondolnak csupán, bár azok is nagyon fontosak, hanem erkölcsiekre, amilyen például a nagycsalád fokozottabb társadalmi megbecsülése és a felnövekvő gyermekek jövőjének biztosítása.

JEGYZETEK

1. Itt és a következőkben, ahol más forrás nincs megjelölve, a világadatokat az alábbi forrásművekből származnak: *Demographic Yearbook 1979*. Ed. XXXI. New York, 1980.; Vladimir Trebici: *Populația mondială: prezent și viitor (Revista de statistică, 1982. 6.)*; *Demográfia*, 1980—82-es évfolyamok; *Nemzetközi statisztikai évkönyv*. Bp., 1981.; Az *Anuarul statistic al R. S. României* különböző évfolyamai; *Heti Világgazdaság*, 1983. szeptember 24. — 2. *Népesedésozbanás — egyke*. Buk., 1982. 252—253. — 3. Engels levele Kautskyhoz 1881-ben. — 4. *Le Monde*, 1979. november 20. — 5. *Anuarul statistic al R. S. României*, 1982. — 6. *Szociológiai szövegyűjtemény*, 1973. 3.; *Valóság*, 1980. 3. — 7. *Kilátó. Újvidék*, 1982. március 6.; *Le Monde*, 1980. február 19—20. — 8. Az 1980. évi csehszlovák népszámlálás adatait a prágai *Demográfia* közölte. — 9. *Recensământul populației și al locuințelor din 5 ian. 1977*. vol. I—II. Buc. és *Anuarul statistic al R. S. României*, 1982. — 10. *A romániai magyar nemzetiség*. Buk., 1981. 10.

Az etnikumok világa — négy évezrede. Ázsiai, esetleg héber törzsek bevonulása Egyiptomba. (Falfestmény i.e. 1900 tájáról)